

CHRZEST ARMENII

AGATANGELOS I JEGO HISTORIA

Podstawowym źródłem do poznania najstarszych chrześcijańskich dziejów Armenii jest tzw. *Historia* lub *Kronika* (*Patmowł^ciwn Hayoc^c Armenia*, przypisywana bliżej nieznanemu Agatangelosowi (imię greckie: ἀγαθὸς ἄγγελος – dobry zwiastun), który miał być osobistym sekretarzem armeńskiego króla Tyrydatesa (Trdata), najprawdopodobniej Tyrydatesa III (298-350)¹. Niewiele jednak wiemy o jego życiu; niektórzy nowsi badacze uważają go nawet za postać fikcyjną, a jego nazwisko za pseudonim. Według przypisywanego mu zretoryzowanego wstępu w jego *Historii* (zachowanego jedynie w wersji armeńskiej) miał on „pochodzić z wielkiego miasta Rzymu, być wykształconym w naukach starożytnych, znającym dobrze literatury grecką i rzymską oraz być dobrze obeznanym ze sztuką stenografii [...]. Z polecenia wielkiego, cnotliwego i dzielnego króla, wojowniczego Tyrydatesa (Dertada), chce szczerze i obiektywnie jako naoczny świadek opisywać nie jakieś fikcje lub zmyślenia, ale prawdziwe epizody różnych wypraw i krwawych bitew, rewolty militarne, pustoszenie prowincji, zdobywanie miast, walkę ludzi oraz ich heroizm i słabości, męczenników oddających życie za Boga oraz ich katusze i śmierć, szeregienie się w Armenii nauki Chrystusa dzięki działalności wielkiego Ojca Grzegorza, zakładanie i budowanie nowych kościołów... nie według starych przekazów, ale jak to widziały jego oczy”². Tę wiarygodność i naoczność świadectwa Agatangelosa podkreślają także późniejsi historycy armeńscy³. Wszystkie te jednak biograficzne informacje i zapewnienia uważane są przez dzisiejszych

¹ Tak również uważa m.in. Moyses Chorenensis, *Historia Armeniae* II 67; ogół badaczy przyjmuje, iż chodzi tu o Tyrydatesa III, kilku jednak nowszych, że o Tyrydatesa IV: G. Toumanoff, *The 3rd Century Armenian Arsacids*, REArm NS 6 (1969) 239-281; R.H. Hewsen, *The successors of Tiridates the Great*, tamże, 13 (1978-1979) 99-126; M. van Esbroeck, *Agathangelos*, RACH Suppl I 239.

² Agathangelos, *Histoire du règne de Tiridate et de la prédication de Saint Grégoire l'illuminateur*, ed. V. Langlois, w: *Fragmenta Historicorum Graecorum*, V 2, Parisiis 1884, 107.

³ Tak m.in. Mojżesz z Chorenu, *Historia Armenii* II 64; Łazarz z Parp, *Historia Armenii*, Wenecja 1793, 7; Zenobiusz z Glak, *Historia Tاراun*, Wenecja 1832, 19 i 22.

badaczy za późniejszą fikcją retoryczną, mającą uwiarygodnić jego relację⁴. Według R.W. Thomsona, niedawnego tłumacza i znawcy jego *Historii*, ów tajemniczy Agatangelos był prawdopodobnie jakimś dobrze wykształconym duchownym wywodzącym się z późniejszego kręgu uczniów Sahaka Wielkiego (ok. 350-439) i Mesropa Masztoca (ok. 361-440), obeznanym dobrze z dziełami Eznika z Kołb (ok. 390-445) i Koriuna (ok. 390-447)⁵, którego naśladował nawet w słownictwie⁶. On to miał zebrać przekazywane ustne tradycje o czynach i nawróceniu króla Tyrydatesa oraz męczeństwie i misyjnej działalności św. Grzegorza Oświeciciela i spisać je po armeńsku w jedną historię pod koniec V wieku⁷. Tekst tej historii, pełnej anachronizmów i sprzeczności, opisującej lata 260-330, dotarł jednak do nas w kilkunastu wersjach językowych, które różnią się między sobą nie tylko drobnymi szczegółami (nazwami), ale także obszernością opisów, a nawet zawartymi w nich faktami. Dzisiejszemu badaczowi trudno jest nieraz z całą pewnością rozstrzygnąć o ich pochodzeniu, wzajemnych powiązaniach i zależnościach oraz wyjaśnić zachodzące między nimi różnice. Nasza prezentacja będzie więc próbą (nie wiadomo na ile udaną) ich uporządkowania. Wśród tych wersji językowych figurują następujące: arabska, etiopska, gruzińska, łacińska i syryjska, a niektóre z nich mają jeszcze swoje podwersje (np. grecka – 3, arabska – 2).

Za najstarszą i pierwotną uważa się wersję armeńską (Aa = Agathangelos armeński; BHO 328-331), która została wydana w oparciu o uszkodzony X-wieczny rękopis najpierw w Konstantynopolu w 1709 roku (*editio princeps*), a następnie kilka razy w Wenecji (1835, 1862, 1930) i w Tbilisi (1882, 1909, 1914)⁸. Za wydanie krytyczne (*editio maior*) uchodzi wydanie z 1909 r. z Tbilisi, opracowane przez dwóch badaczy armeńskich G. Ter-Mekerttchiana i B. Kanayantsa – *Agathangeli Historia Armeniae (Agat'angelosi patm'icwn Hayoc'*,

⁴ Że jest to hagiograficzny topos stwierdza również H. Delehay, *Les Passions des martyrs et les genres littéraires*, Bruxelles 1966, 182-183.

⁵ Por. *The Teaching of Saint Gregory*, Cambridge Mass. 1970, 38.

⁶ Por. G. Winkler, *Korwins Biographie des Mesrop Maštoc*, OCA 245, Roma 1994, 61-68 (Das Problem des Übereinstimmung einiger Stellen in Korwin mit Agat'Angelos und den Buzandaran Patmutiwnk).

⁷ R.W. Thomson (*The Teaching of Saint Gregory*, s. 3) proponuje datę jej spisania na rok 460; wcześniejszy historyk literatury armeńskiej V. Inglisian (*Die Armenische Literatur*, Leiden 1963, 162) – datę 491. Ciekawie do tej sprawy podszedł A. Bober (EK I 170), który rozróżnia dwóch Agatangelosów: pierwszym jest pisarz armeński, który ok. roku 216 spisał na życzenie króla Tyrydatesa historię królów Armenii. Jego imieniem posłużył się nieznan autor historii św. Grzegorza Oświeciciela i nawrócenia Armenii, napisanej ok. 491 roku, chcąc aby jego dzieło uznano za kontynuację Agatangelosa z III wieku.

⁸ O tych wydaniach por. V. Langlois, *Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie*, I, Paris 1867, 101-102 [= *Fragmenta Historicorum Graecorum*, V 2, Parisii 1884, 99-103]; J. Dashian, *Catalog der armenischen Handschriften in der Mechitaristen-Bibliothek zu Wien*, Wien 1895, s. 164a i 152b; G. Garitte, *Documents pour l'étude du Livre d'Agathange*, Città del Vaticano 1946, 1-4.

podzielone przez nich na 900 krótkich paragrafów⁹. Obok tego wydania krytycznego, używano często również wydania weneckiego z 1862 roku (AaV), podzielonego na 127 dużych rozdziałów.

O wiele jednak bardziej znaną i rozpowszechnioną jest w różnych formach wersja grecka *Historii* Agatangelosa (= Ag, BHG 712) opublikowana po raz pierwszy w 1762 r. (*editio princeps*) u Bollandystów w oparciu o jeden XII-wieczny rękopis florencki (*Laurentius gr. Plut. VII cod. 25*)¹⁰ w *Acta Sanctorum*¹¹ przez P.J. Stilinga, który dołączając doń przekład łaciński podzielił tekst na 172 paragrafy; został on następnie na nowo wydany z licznymi poprawkami jako *textus receptus* w 1888 r. przez P. de Lagarde'a w rozprawach getyńskich¹² z zachowanym Stilingowym podziałem na paragrafy i dołączeniem odpowiadających referencji do wersji armeńskiej (wydanej w Wenecji w 1835 roku). Wersja ta została ostatnio po raz trzeci krytycznie wydana w 1973 roku przez G. Lafontaine'a¹³ z uwzględnieniem nowo odkrytych kodeksów (z Biblioteki Watykańskiej, w Cambridge, w Paryżu, w Ochrydzie i Berlinie) z zachowaniem dotychczasowego podziału na paragrafy¹⁴. W wersji tej brak całej katechezy (didaskalii) Grzegorza Oświeciciela, która w wersji armeńskiej zajmuje więcej niż połowę jej tekstu (Aa § 259-715)¹⁵. Między wstępem zaś a historią samego Tyrydatesa (Ag 2-9a) umieszczony jest nieznaną wersji armeńskiej krótki epizod o buncie Artaszira przeciw Artabanowi, zaczerpnięty najprawdopodobniej z VII-wiecznej armeńskiej legendy o czynach Artaszira syna Papaka (*Pahlavī-Roman Kārnamak-i-Artaszīr-i-Pāpa-kan*) poświadczającej prehistoryczną niezależność armeńską od Sasanidów¹⁶.

⁹ Wydanie to recenzuje P. Peeters, *AnBol* 29 (1910) 332-333; zob. też A. Meillet, *Remarques sur le texte de l'historien arménien Agathange*, „*Journal Asiatique*” 16 (1910) 457-481. Za jego *editio minor*, bez wstępu i aparatu krytycznego, uważane jest wydanie z Tbilisi z 1914 roku.

¹⁰ O tej wersji, jej tradycji rękopiśmiennej i pierwszych wydaniach por. P. Peeters, *St. Grégoire l'Illuminateur dans le calendrier lapidaire de Naples*, *AnBol* 60 (1942) 93-94; G. Garitte, *La tradition manuscrite de l'Agathange grec*, *RHE* 37 (1941) 190-209; tenże, *Fragments palimpsestes de l'Agathange grec*, „*Le Muséon*” 56 (1943) 35-53; tenże, *Documents*, s. 4-5.

¹¹ Por. *Acta Sanctorum. Septembris VIII*, Parisiis et Romae 1865, 320-400; E. Teza, *Agathangelos*, „*Rivista di filologia e d'istruzione classica*” 10 (1882) 405-417.

¹² Por. *Agathangelus und die Akten Gregors von Armenien neu herausgegeben von Paul de Lagarde*, „*Abhandlungen der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen*” 35 (1888) 3-164.

¹³ Por. *La version grecque ancienne du Livre Arménien d'Agathange*. Édition critique, Louvain-la-Neuve 1973, 174-345 (tekst grecki).

¹⁴ Tradycja tych rękopisów oraz ich klasyfikacja i valor zob. tamże, s. 45-171.

¹⁵ Por. R.W. Thomson, *The Teaching of Saint Gregory. An early Armenian Catechism. Translation and Commentary*, Cambridge Mass. 1970, 41-182.

¹⁶ Por. Th. Nöldeke, *Geschichte des Artachšīr-i-Papakan aus dem Pahlavi*, übersetzt mit Erläuterungen und Einleitung, w: *Festschrift Th. Benfey* = „*Beiträge zur Kunde der Indogermanischen Sprachen*” 4 (1878) 22-69; epizod ten opracował w skróconej formie w X wieku Symeon Logothetes (BHG³ 713, de Lagarde s. 90-118); Garitte, *Documents*, s. 272-279.

Wersja grecka uważana jest powszechnie przez badaczy¹⁷ za najstarszy, dokonany najprawdopodobniej w VI wieku¹⁸ przez anonimowego tłumacza uproszczony przekład z pierwotnego prototypu armeńskiego (Aa)¹⁹. Jeśli chodzi o czasowy stosunek wersji greckiej do pierwotnej armeńskiej, to tłumaczenie to nie mogło powstać przed końcem V wieku, bo jest przekładem z prototypu armeńskiego (Aa), który z jednej strony musiał powstać już po stworzeniu pisma armeńskiego przez mnicha Mesropa Masztoca (ok. 361-440) na początku V wieku i po pierwszym armeńskim przekładzie Biblii dokonanym przez niego ok. 412 roku (wersja armeńska Aa cytuje już Biblię armeńską), a z drugiej przed powstaniem *Historii Łazarza z Parp* (ok. 445-500)²⁰ napisanej pod koniec V wieku (bo na początku streszcza on *Historię Agatangelosa*) i florilegium dogmatycznego *Sigillum fidei* ułożonego za katolikatą Komitasa (618-628) i przytaczającego liczne cytaty z Agatangelosa armeńskiego, zwłaszcza z didaskalii Grzegorza²¹. Odnośnie zaś czasu dokonania pierwotnej wersji greckiej (Ag), to musiała ona powstać z pewnością przed początkiem IX wieku, bo jest już cytowana przez zdeponowanego w 815 roku patriarchę Nicefora²², a tym bardziej przed końcem X wieku, bo jest wykorzystana przez Metafrasta przy pisaniu *Żywota św. Grzegorza Oświeciciela*²³. Otóż zawarte w niej dane językowe pozwalają dzisiejszym badaczom sugerować, iż powstała ona między początkiem VI wieku (lub samym końcem V) a końcem VII wieku, z największym prawdopodobieństwem – w 1. poł. VI wieku²⁴. Nic prawie nie wiemy ani o osobie tłumacza, którego rozpoznajemy jedynie z treści i języka jego dzieła, ani o motywach, które skłoniły go do dokonania greckiego przekładu. Nie wiemy też, czy był on Grekiem, czy Ormianinem: że był Grekiem wskazywałyby pewne błędy w tłumaczeniu, armenizmy i pewne niezręczności w przekładaniu armeńskich imion własnych; na to zaś, że był Armeńczykiem wskazywałaby chęć upowszechnienia armeńskiej literatury narodowej w greckim środowisku,

¹⁷ Wykaz badaczy, którzy od 1829 do dziś podtrzymują tę opinię zob. G. Lafontaine, *La version grecque ancienne du Livre Arménien d'Agathange*, s. 13-20.

¹⁸ Opinie na temat datacji powstania wersji greckiej i jej autora zob. tamże, s. 33-41. Według Sukiasa Baroneana przekład ten powstał za patriarchatu Komitasa (618-628) z okazji pierwszego znalezienia relikwii św. Rypsymy, a jego autorem miał być jakiś kapłan Eznik, tamże, s. 14-16; A. Gutschmid (*Agathangelos*, „Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft” 31:1877, 1-60 = tegoż: *Kleine Schriften*, ed. F. Ruehl, Bd. 3, Leipzig 1892, 339-420) sądził, że powstał on między 555-591; P. Sarkisean (*Agathange et son mystère multiséculaire*, Venise 1890, 343-357) – że w latach 563-597; P. Peeters (*St. Grégoire l'Illuminateur*, s. 107-110) – że w latach 464-468.

¹⁹ Dowody wskazujące na to zob. Lafontaine, *La version grecque ancienne*, s. 20-33.

²⁰ Por. *Historia Armeniae* 2.

²¹ Cytaty te zebrał G. Garitte, *Documents*, s. 354-356; tam też bliższe dane o tym florilegium.

²² Por. *Antirrhetica contra Eusebium* 75, ed. J.B. Pitra, *Spicilegium Solesmense*, I, Paris 1852, 499-501; Garitte, *Documents*, s. 403, n. 1.

²³ Por. *Vita et conversatio et martyrium S. Martyris Gregorii Magnae Armeniae*, PG 115, 944-996.

²⁴ Por. Lafontaine, *La version grecque ancienne*, s. 39.

oraz fakt, że więcej było niewątpliwie zhellenizowanych Armeńczyków, niż zarmenizowanych Bizantyńczyków²⁵. Jeśli z kolei chodzi o wierność greckiego przekładu, to wersja grecka jest dość daleka od ścisłej zgodności z armeńską, podobnie zresztą jak Biblia armeńska od ścisłej zgodności z Biblią grecką, ale toczy się swobodnie za tekstem armeńskim. Można też zauważyć, że tłumacz grecki zdradza pewną tendencję do streszczania oryginału i upraszczania bujnego stylu armeńskiego; tłumacz używa języka dość uczonego, harmonijnego i raczej późnego, oraz stylu raczej parataktycznego niż hypotaktycznego²⁶.

Spoglądając teraz na historię Agatangelosa całościowo, trzeba zauważyć, że jest ona tekstem złożonym z różnych wcześniejszych fabuł, a mianowicie: z historii króla Tyrydatesa i męczeństwa św. Grzegorza Oświeciciela, historii męczeństwa Rypsymy i jej towarzyszek, katechezy Grzegorza Oświeciciela oraz wizji św. Grzegorza Oświeciciela, zredagowanych w V wieku, jak wspominaliśmy wyżej, w jedną całość w języku armeńskim przez jakiegoś Armeńczyka. W obecnym zaś stanie opisuje szczegółowo oprócz wstępu szereg następujących wątków: 1). historię Chosroesa – króla Armenii i jego syna Tyrydatesa (Aa 18-49 = Ag 9b-21); 2). prześladowanie i męczeństwo św. Grzegorza (Aa 50-136 = Ag 22-58); 3). męczeństwo oraz śmierć Rypsymy i jej towarzyszek, które ścigane przez cesarza Dioklecjana uciekają do Armenii i chronią się w Waharszapat (Aa 137-210 = Ag 59-88); 4). nauczanie-katechezę (*vardapetut'iwn*) św. Grzegorza przez 65 dni i nałożenie pokuty na króla i jego lud (Aa 211-776 = Ag 89-127); 5). zburzenie świątyń pogańskich w Armenii (Aa 779-790 = Ag 128-133); 6). święcenia biskupie św. Grzegorza w Cezarei (Aa 791-808 = Ag 134-139); 7). chrystianizację i chrzest Armenii (Aa 809-858 = Ag 140-157); 8). działalność duszpasterską synów Grzegorza (Aa 859-866 = Ag 158-161); 9). wizytę Grzegorza i Tyrydatesa u cesarza Konstantyna oraz udział syna Grzegorza w Soborze Nicejskim (Aa 867-891 = Ag 162-170); 10). epilog (Aa 892-900 = Ag 171-172)²⁷.

Z tych dwóch podstawowych wersji historii Agatangelosa – pierwotnej armeńskiej i wtórnej (tłumaczenie) greckiej – powstało później szereg przekładów, przeróbek i streszczeń, zwłaszcza z greckiej²⁸. I tak z wersji armeńskiej uformowała się potem zachowana fragmentarycznie wersja gruzińska (Vg)²⁹

²⁵ Por. G. Garitte, *Narratio de rebus Armeniae. Édition critique. Conclusiones*, CSCO 132, 400; Lafontaine, *La version grecque ancienne*, s. 39.

²⁶ Por. Garitte, *Documents*, s. 162-192 (La langue de Vg); Lafontaine, *La version grecque ancienne*, s. 40.

²⁷ Por. Garitte, *Documents*, s. 269-335; Lafontaine, *La version grecque ancienne*, s. 9.

²⁸ Por. G. Winkler, *Our present knowledge of the History of Agathangelos and its oriental versions*, REArm NS 14 (1980) 125-141.

²⁹ Por. G. Garitte, *Sur un fragment géorgien d'Agathange* (Aa 13-19), „Le Muséon” 61 (1948) 89-102; wydanie: M.J. Abuladze, *Ancienne version géorgienne du „Martyre des Rhipsimiennes” d'Agathange*, „Helnacert'a Institutis. Moambe” 2 (1960) 145-180; przekład łaciński tego tekstu:

i wersja syryjska (Vs) powstała w latach 604-610, gdy katolikos chalcedoński Jan z Bagaran pod presją perskiego najazdu opuścił Avan i schronił się w Arzn pod Karin-Theodosiopolis³⁰. Ta ostatnia stanowi zdecydowane streszczenie wersji armeńskiej z własną katechezą Grzegorza (§ 151-191), z pewnymi dodatkami zaczerpniętymi z wersji greckiej (Vg) i arabskiej (Va), a także nowym epilogiem o złożeniu do grobu zmarłego Grzegorza, którego wcześniej uzależnia nie od Cezarei ale od Neocezarei³¹. Z wersji natomiast greckiej pochodzi nowa wersja arabska (Aar) odkryta na Synaju (ar. 395) i wydana przez A.N. Ter-Ghevondiana³², a także dokonane w X wieku przez Symeona Metafrasta streszczenie w postaci żywota Grzegorza Oświeciciela (BHG 713), w którym dołączony jest na początku epizod o działalności Artaszira³³; ta właśnie wersja była potem w 1081 roku przełożona w Konstantynopolu na język gruziński (BHO 332)³⁴. Ze skróconych zaś form wywodzących się z greckiej wersji (Ag) Agatangelosa trzeba wymienić: skrócony żywot grecki św. Grzegorza z synackiego kodeksu (Sin. gr. 376)³⁵, łaciński (VI) Żywot Barberini (BHL 3664) wydany najpierw przez P. Stiltिंगa obok tekstu greckiego w *Acta Sanctorum*³⁶, a potem przez P. de Lagarde'a³⁷, skrócony etiopski żywot Grzegorza (Vie, BHO 333) wydany i przełożony na język portugalski przez F.M. Estevesa Pereirę w 1901 roku w Lizbonie³⁸, a także krótkie żywoty św. Grzegorza i Rypsimy w synaksariach greckich i wschodnich w dniach ich wspomnień, głównie 30 września³⁹.

G. Garitte, *La Passion des saintes Rhipsimiennes en géorgien* (Aa 137-210 = Ag 59-88), „Le Muséon” 75 (1962) 233-251, w tym sam przekład s. 237-251.

³⁰ Por. M. van Esbroeck, *Un nouveau témoin du livre d'Agathange*, REArm NS 8 (1971) 13-167; tenże, *Le résumé syriaque de l'Agathange*, AnBol 95 (1977) 291-358 (tekst syryjski + przekład francuski); tenże, *Le résumé syriaque de l'Agathange et sa portée pour l'histoire du développement de la légende*, „Handes Amsorya” 90 (1976) 493-510.

³¹ Por. M. van Esbroeck, *Agathangelos*, RACH Suppl I 242.

³² Por. A.K. Ter-Ghevondian, *La nouvelle recension arabe d'Agathange* (tekst arabski i studium), Erevan 1968; G. Garitte, *Une version arabe de l'Agathange grec dans le Sin. Ar. 395*, „Le Muséon” 63 (1950) 231-247; tenże, *Une vie arabe de Saint Grégoire d'Arménie*, „Le Muséon” 65 (1952) 51-71 (fragment arabski + łaciński przekład całości); tenże, recenzja, „Le Muséon” 83 (1970) 267-269.

³³ Por. PG 115, 944-996; P. de Lagarde s. 90-118; Garitte, *Documents*, s. 5-6.

³⁴ Por. L. Melikset-Bek, *Vita S. Gregorii Parthianensis*, w: *Monumenta Georgica. Publicationes Universitatis Tphilisensis*, I, Scriptores ecclesiastici n. 2, Tiflis 1920; Garitte, *Documents*, s. 10-16.

³⁵ Por. G. Lafontaine, *Une vie grecque abrégée de Saint Grégoire l'Illuminateur* (cod. sin. 376), „Le Muséon” 86 (1973) 125-145.

³⁶ Por. *Acta Sanctorum. Septembris VIII*, Parisiis – Romae 1865, 320-413; Garitte, *Documents*, s. 6-7.

³⁷ Por. P. de Lagarde, *Onomastica sacra*, Göttingen 1887², 1-24.

³⁸ Por. P.M. Esteves Pereira, *Vida de S. Gregorio, patriarcha da Armenia. Conversão dos Armenios ao Christianismo. Versão ethiopicã*, „Bolletim da Sociedade de Geographia de Lisboa” 19 (1901) 851-892; Garitte, *Documents*, s. 7.

³⁹ Por. *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, ed. H. Delehaye: *Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris*, Bruxelles 1902, 89-94; *Synaxarium Arabicum*: dwie informacje o św. Grze-

Oprócz tych większych lub mniejszych przekładów, skrótów i przeróbek, wywodzących się bezpośrednio lub pośrednio z jednego pierwotnego kanonicznego tekstu armeńskiego, mamy kilka innych, których nie da się z niego wyprowadzić, a mianowicie: wersja arabska (Va) odkryta w 1902 roku przez filologa gruzińskiego Mikołaja Marra w rękopisie arabskim 460 (IX w.) z klasztoru św. Katarzyny na Synaju – *Vita acephala S. Gregorii*, opublikowana po raz pierwszy w 1905 roku z przekładem i komentarzem rosyjskim w „Zapiskach Sekcji Wschodniego Towarzystwa Archeologicznego Cesarstwa Rosyjskiego”⁴⁰; z analizy imion własnych i innych wyrażań wynika, że wersja ta, choć ma początek (Va 1-7) zbliżony do wymienionej wyżej wersji arabskiej (Aar)⁴¹, jest tłumaczeniem z greckiego tekstu (Vg) opublikowanego w 1946 roku przez G. Garitta, który dołączył również do niego swój łaciński przekład tekstu arabskiego⁴². Inną niezależną wersją grecką jest odkryty w 1961 roku przez F. Halkina w Muzeum Narodowym w Ochrydzie tzw. *Żywoć św. Grzegorza Armeńskiego z Ochrydy* (Vo)⁴³, który w swej pierwszej części nawiązuje do greckiej wersji Agatangelosa (Ag 76, 4, wyd. de Lagarde’a), a w drugiej (§ 25-44, 63-79) do wersji arabskiej (Va)⁴⁴. Żywoć ten jest cytowany już w 714 roku w liście Jerzego bpa Arabów, który przytacza jego fragmenty pisząc o św. Grzegorzu Oświecicielu⁴⁵. Obok wyżej wymienionych wersji i przeróbek *Historii* Agatangelosa mamy jeszcze kilkanaście

gorzu: 19 tut (16 IX) i 15 kihak (11 XII) oraz jedna informacja o św. Rypsymie: 29 tut (26 IX), ed. R. Basset, PO I 280-281 (19 tut), 306-308 (29 tut), PO III 465-468 (15 kihak) lub ed. J. Forget, CSCO 18, s. 34 (19 tut), s. 48-50 (29 tut), s. 234-236 (15 kihak); *Synaxarium Aethiopicum*, trad. E.A. Wallis Budge, *The Book of the Saints of the Ethiopian Church*, I, Cambridge 1928, s. 73-74, 101-103, lub PO XV 789-796; Garitte, *Documents*, s. 7-8 (synaksaria greckie); *Synaxarium Armeniacum Ter-Israel*, ed. G. Bayan, PO VI 309-310 (21 hori = 30 IX).

⁴⁰ Por. „Zapiski Wostocznego Otdielenia Imper. Russkovo Archeologoczeskovo Obszczestwa” 16 (1904-1905) 66-211, w tym s. 63-65 (wstęp), s. 66-148 (tekst arabski z przekładem rosyjskim obok), s. 149-182 (komentarz), s. 183-184 (opis rękopisu), s. 184-191 (uwagi o ortografii i języku), s. 192-211 (indeksy); Garitte, *Documents*, s. 16-18.

⁴¹ Por. n. 32.

⁴² Por. G. Garitte, *Fragments de l'Agathange grec en traduction arabe*, „Le Muséon” 59 (1946) 413-420; tenże, *Documents*, s. 23-116 (tekst grecki), s. 27-116 (przekład łaciński), s. 117-140 (komentarz do wersji greckiej), s. 141-149 (komentarz do łacińskiego przekładu); tytuł tekstu greckiego: „Czyni i męczeństwo świętego i sławnego męczennika Wielkiej Armenii Grzegorza”; tytuł przekładu łacińskiego: „Męczeństwo świętych Grzegorza, Rypsymy i Gajany”.

⁴³ Por. G. Garitte, *La vie grecque inédite de Saint Grégoire d'Arménie* (Ms. 4 d'Ochrida), AnBol 83 (1965) 233-290.

⁴⁴ Por. G. Garitte, *Une nouvelle vie grecque de S. Grégoire d'Arménie dans le ms. 4 d'Ochrida*, „Byzantium” 32 (1962) 63-79; F. Halkin, *Manuscrits byzantins d'Ochrida en Macédoine Yougoslave*, AnBol 80 (1962) 5-21.

⁴⁵ List ten zachowany w rękopisie syryjskim (ms. 860, add. 12154 Brit. Mus.) opublikowany przez P. de Lagarde’a, w: *Analecta Syriaca*, Leipzig 1858, 108-134; Garitte, *Documents*, s. 407-420 (tekst syryjski + przekład łaciński).

innych drobnych młodszych jej literackich kompozycji⁴⁶, które jednak przekraczają zakres naszych zainteresowań.

Spoglądając całościowo na *Historię* Agatangelosa, opisującą głównie dzieje i nawrócenie armeńskiego króla Tyrydatesa oraz życie i działalność św. Grzegorza Oświeciciela, nietrudno dostrzec pewne podobieństwa, a nawet adaptacje legendy o nawróceniu cesarza Konstantyna Wielkiego: wersja gruzińska cytuje wyraźnie apokryficzne *Vita Silvestri*, a wspomniana przez Euzebiusza *Visio Constantini* (BHG³ 396) i przez Sokratesa (HE I 2) *visio crucis*, są wyraźnie wykorzystane przy opisie chrztu Tyrydatesa. Mamy w niej również szereg aluzji do Biblii i praktykowanych wówczas zwyczajów liturgicznych; przemiana Tyrydatesa w dzikie zwierzę nawiązuje niewątpliwie do Nabuchodonozora zamienionego w woła (Dan 4, 22 i 29), a przetrzymywanie św. Grzegorza w lochu z węzami – do Daniela w jaskini lwów; podobnie post i pokuta przygotowawcza oraz egzorcyzmy i namaszczenie olejem – do ówczesnej liturgii udzielania chrztu świętego. Ten zastosowany przez autora synkretyzm elementów pogańskich i chrześcijańskich, nawiązujący do legendy Konstantyna, miał niewątpliwie na celu dowartościowanie i umieszczenie nawrócenia i chrztu Armenii w paraleli do Cesarstwa Rzymskiego⁴⁷.

Z tej bogatej i skomplikowanej panoramy różnych wersji *Historii* Agatangelosa ograniczamy się niżej do najstarszej greckiej (Ag), z której prezentujemy przekład po raz pierwszy w języku polskim dwóch dużych fragmentów (ze względu na okoliczności w zmienionym porządku): o chrzcie Armenii i o męczeństwie św. Rypsymy.

WYDANIA TEKSTU

Armeńskiego (Aa):

G. Ter-Mkrtećean ew St. Kanayecan^c: *Agat'angelosi patmuč'iwñ Hayoc^c* (Historia Armenii Agatangelosa). *Historiens d'Arménie* I 2, Tiflis 1902.

R.W. Thomson; *Agat'angelay patmuč'iwñ Hayoc^c* (*History of the Armenians*). A Facsimile Reproduction of the 1909 Tiflis Edition with Introduction, Delma – New York 1980 (Aa).

Greckiego (Ag):

w: *Acta Sanctorum Septembris VIII*, Anvers 1862, 320-400.

P. de Lagarde: *Agathangelus und die Akten Gregors von Armenien*, w: „Abhandlungen der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen” 35 (1888) 3-164.

G. Lafontaine: *La version grecque ancienne du Livre Arménien d'Agathange*. Edition critique, Louvain-la-Neuve 1973.

⁴⁶ Por. E. Cerulli, *L'Oriente Cristiano nella storia della civiltà*, Roma 1964, 36-42.

⁴⁷ Por. Esbroeck, *Agathangelos*, RACH Suppl I 247.

Inne: (arabskie, etiopskie, greckie, gruzińskie, syryjskie) zob. wyżej w notach.

PRZEKŁADY

Angielskie:

R.W. Thomson: *Agathangelos, History of the Armenians*. Translation and commentary, Albany 1976.

Francuskie:

V. Langlois: *Histoire du règne de Tiridate et de la prédication du saint Grégoire l'Illuminateur*, w: *Fragmenta Historicorum Graecorum*, V/2, Parisii 1884, 105-200.

Łacińskie:

P.J. Stilling: *Acta Sanctorum Septembris VIII*, Anvers 1862, 320-400.

Włoskie:

N. Tommaseo: *Storia di Agatangelo*. Versione italiana illustrata dai monachi Mechitaristi, Venezia 1862.

BIBLIOGRAFIA (ALFABETYCZNIIE)

Altaner B. – Stuiber A., *Patrologia*, tłum. P. Pachciarek, Warszawa 1990, 470-471; Bardenhewer O., *Geschichte der altchristlichen Literatur*, V, Freiburg in Br. 1932, 182-185; Carrière A., *Les huit sanctuaires de l'Arménie payenne d'après Agathange et Moïse de Khoren. Étude critique*, Paris 1899; Esbroeck van M., *Le résumé syriaque de l'Agathange*, AnBol 95 (1977) 291-358; tenże, *Un nouveau témoin du livre d'Agathange*, REArm NS 8 (1971) 13-167; Garitte G., *Documents pour l'étude du livre d'Agathange*, ST 127, Città del Vaticano 1946; tenże, *Fragments de l'Agathange grec en traduction arabe*, „Le Muséon” 59 (1946) 413-420; tenże, *Fragments palimpsestes de l'Agathange grec*, „Le Muséon” 56 (1943) 35-53; tenże, *La tradition manuscrite de l'Agathange grec*, RHE 37 (1941) 190-209; tenże, *Une version arabe de l'Agathange grec dans le Sin. Ar. 395*, „Le Muséon” 63 (1950) 231-247; Garsoian N.G., *The Iranian substratum of the Agathangelos cyclus*, w: N.G. Garsoian – T.F. Mathews, *East of Byzantium, Syria and Armenia in the formative period*, Washington 1982, 151-174, lub tejże: *Armenia between Byzantium and the Sasanians*, London 1985, 151-189; Gutschmid A., *Agathangelos*, „Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft” 31 (1877) 1-60, lub tegoż: *Kleine Schriften*, hrsg. F. Rühl, III, Leipzig 1892, 339-420; Hultgard A., *Change and continuity in the religion of ancient Armenia with particular reference to the vision of St. Gregory (Agathangelos § 731-755)*, w: T.J. Samuelian (ed.), *Classical Armenian Culture. Influences et creativity*, London 1982, 8-26; Inglisian V., *Die armenische Literatur*, Leiden 1963, 156-250 (Agathangelos); Lafontaine G., *La version grecque ancienne du livre arménien d'Agathange*, Louvain-la-Neuve 1973, s. 1-171 (Introduction),

s. 173-345, (texte grec); Meillet A., *Remarques sur le texte de l'historien Agathange*, „Journal Asiatique” 16 (1910) 457-481; Próchniak D., *Historia Armenii Agathangelosa jak źródło poznania chrześcijańskich dziejów Armenii*, VoxP 3 (1983) z. 4, 160-185; Renoux Ch., *Langue et littérature arméniennes*, w: *Christianismes orientaux. Introduction à l'étude des langues et des littératures*, ed. A. Guillaumont, Paris 1993, 140-141; Sarkisian B., *Agathange et son mystère séculaire. Étude critique*, Venise 1890; Teza E., *Agathangelos*, „Rivista di filologia e d'istruzione classica” 10 (1882) 405-417; Thomson R.W., *A Bibliography of classical Armenian Literature to 1500 A.D.*, Turnhout 1995, 90-199 (Agathangelos); Thoumaian A., *Agathange et la doctrine de l'Église arménienne au V siècle*, Lausanne 1879; Voicu S., *La patristica nella letteratura Armena*, w: *Complementi interdisciplinari di patrologia*, ed. A. Quacquarelli, Roma 1989, 679-680; Winkler G., *Our present knowledge of the History of Agathangelos and its oriental versions*, REArm NS 14 (1980) 125-141; SŁOWNIKI: DHGE I 906-907 (F. Tournebeze); DPAC I 77 (J. Vojcu); DThC I 558-559 (J. Lamy); ECat I 436 (C. Kibarian); EK I 170 (A. Bober); LThK² I 184-185 (V. Inglisian); LThK³ I 225-226 (M. van Esbroeck); RCh I 239-248 (M. van Esbroeck); RE I 738 (A. Baumgarther) SWP 17 (J. Szymusiak); SWPW 8-9 (M. Starowieyski); *Dizionario Enciclopedico dell'Oriente Cristiano*, ed. E.G. Farrugia, Roma 2000, 13 (G. Traina); *Lexikon der antiken christlichen Literatur*, hrsg. S. Döpp – W. Geerlings, Freiburg in Br. 1998, 8-9 (P. Bruns).

Ks. Stanisław Longosz, KUL

A. CHRZEST ARMENII

(Agathangelos, Ag 147-153 = Aa 827-845)

WSTĘP

Relacja Agatangelosa z 2. poł. V wieku, jest najstarszą i najobszerniejszą armeńską⁴⁸ informacją o oficjalnym przyjęciu chrztu przez państwo i króla Armenii Tyrydatesa III (298-330), co miało miejsce w ostatnich latach lub na

⁴⁸ Najstarszym niearmeńskim przekazem źródłowym informującym o przyjęciu chrztu przez państwo i króla Armenii jest relacja historyka Sozomena († 450), nie wiemy jednak, skąd tę wiadomość zaczerpnął, bo nie posiada jej historyk Sokrates, por. Sozomenos, HE II 8, 1-2, GCS 50, 61, lub SCh 306, 264, tłum. S. Kazikowski: Hermiasz Sozomen, *Historia Kościoła*, Warszawa 1989, 97: „Armeńczycy, jak się zdołałem dowiedzieć, dawno już przyjęli chrześcijaństwo. Podobno bowiem Teridates, władca tego narodu, na skutek jakiegoś cudownego znaku, który miał miejsce w jego domu, zarówno sam został chrześcijaninem, jak i wszystkim podwładnym za pomocą jednego obwieszczenia polecił przyjęcie tej samej wiary. Niebawem nauka Chrystusowa dotarła do sąsiednich plemion i rozprzestrzeniła się szeroko. Przypuszczam, że spośród Persów pierwsi przyjęli chrześcijaństwo ci, którzy na skutek styczności z Osroenieczykami i Armeńczykami musieli niewątpliwie natrafić na przebywających tam duchownych, rozmawiać z nimi i doświadczyć ich moralnej wartości”.

początku IV stulecia, a najprawdopodobniej w 313 lub 314 roku, i zbiegło się z ogłoszeniem w Cesarstwie Rzymskim tolerancyjnego Edyktu Mediolańskiego. Samo chrześcijaństwo rozwijało się w tym kraju już parę wieków wcześniej⁴⁹, a nawet, jak chce tradycja utrwalona w historiografii armeńskiej, w czasach apostołskich, wiążąc jego początki z osobami św. Bartłomieja i Judy Tadeusza⁵⁰ oraz korespondencją i nawróceniem króla Abgara⁵¹; już wcześniej

⁴⁹ O wcześniejszym istnieniu w Armenii gorliwych chrześcijan posiadających nawet swego biskupa oraz ich prześladowaniu, informuje m.in. historyk Euzebiusz z Cezarei († 339), por. HE VI 46, 2, Sch 41, 162, tłum. A. Lisiecki, POK 3, 306: „Jest ponadto [Dionizego Aleksandryjskiego] *List o męczeństwie do Orygenesa...*”, a także *O pokucie do Armeńczyków*, których biskupem był Meruzanes”; tamże, IX 8, 2, Sch 55, 57, POK 3, 402: „Tyran [Maksymin] uwikłał się prócz tego w wojnę z Armeńczykami, którzy od najdawniejszych czasów byli przyjaciółmi i sprzymierzeńcami Rzymian. Że zaś byli również chrześcijanami i z całą gorliwością swe obowiązki wobec Boga spełniali, wróg Boży usiłował ich zmusić do składania ofiar bożkom i demonom”, por. L. Duchesne, *L'Arménie chrétienne dans l'Histoire Ecclésiastique d'Euèbe*, w: *Mélanges Nicole*, Genève 1905, 25-48; A. Harnack, *Mission und Ausbreitung*, Bd. 2, Leipzig 1904, 747. Nie jest natomiast prawdziwą przypisywana Tertulianowi wzmianka (jest zapewne późniejszą interpolacją) o chrześcijańskiej Armenii, por. *Adversus Iudaeos* 7, PL 2, 610B: „Cui enim et aliae gentes crediderunt: Parthi, Medi, Elamitae, et qui inhabitant Mesopotamiam, Armeniam, Phrygiam, Cappadociam”. Opuszczają ją dzisiejsze krytyczne wydania jego pism, zob. H. Gelzer, *Die Anfänge der armenischen Kirche*, „Berichte über die Verhandlungen der kgl. sächs. Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig. Phil.-hist. Klasse” 7 (1895) 109-174; M.L. Chaumont, *Recherches sur l'histoire de l'Arménie de l'avènement des Sasanides à la conversion du royaume*, Paris 1969; B. Mac Dermot, *The Conversion of Armenia in 294 A.D.*, REArm NS 7 (1970) 281-359; D. Próchniak, *Początki Kościoła Armeńskiego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Studia Religioznika” 32 (1999) 33-47; K. Stopka, *Armenia Christiana*, Kraków 2002, 15-31 (Chryścianizacja Armenii do początku IV wieku); M.K. Krikorian, *The Formation of Canon Law of the Armenian Church*, w: *Die Christianisierung des Kaukasus (Armenia, Georgia, Albania)*, hrsg. W. Seibt, Wien 2002, s. 101, n. 15: „The dates given here are subject of discussion: now generally the reign of Tiridates is fixed to 298-330 and the Evangelization of Armenia in 314”; W. Seibt, *Der historische Hintergrund und die Chronologie der Christianisierung Armeniens bzw. der Taufe Trdats (ca 315)*, tamże, s. 135-150; R.W. Thomson, *Syrian Christianity and the Conversion of Armenia*, tamże, s. 159-169; L. Petit, DThC I 1892-1893; F. Tournèze, DHGE IV 293-295; W. Hage, TRE IV 40-44 (Anfänge).

⁵⁰ Najobszerniej Moyses Chorenensis (VIII/IX w.), *Historia Armeniae* II 30-34, translation and commentary R.W. Thomson: Moyses Khorenatsi, *History of Armenians*, Cambridge Mass. – London 1978, 167-176; A. Carrière, *La légende d'Abgar dans l'Histoire d'Arménie de Moïse de Khoren*, Paris 1895; wcześniej lakonicznie: Eusebius, HE I 11-21 i II 1, 6-8, oraz powstała ok. 470 r. *Historia Armenii* „Faustusa z Bizancjum” (III 1, ed. V. Langlois s. 210): „Przepowiadanie apostoła Tadeusza od jego początku, jego męczeństwo i jego śmierć oraz śmierć św. Grzegorza; umęczenia Apostoła dokonał król Sanadrag, zanim ten zmuszony był przyjąć wiarę chrześcijańską; śmierć króla Tyrydatesa (Dertada)”; (III 12, ed. Langlois s. 222): „[Husik 341-347] został wyniesiony na tron apostoła Tadeusza, zajmowany niegdyś przez jego pradziadka (Grzegorza Oświeciciela)”; podobnie powstała w latach 604-610 syryjska wersja (Vs) Historii Agatangelosa, zob. ed. M. van Esbroeck, *Le résumé syriaque de l'Agathange*, AnBol 95 (1977) 293-294; M. van Esbroeck, *Le roi Sanatrouk et l'apôtre Thaddée*, REArm NS 9 (1972) 241-283; tenże, *La naissance du culte de saint Barthélémy en Arménie*, REArm NS 17 (1983) 171-195; tenże, *L'apôtre Thaddée et le roi Sanatruk*, w: *Atti del II Simposio Internazionale Armenia – Assiria*, ed. M. Nordio – B.L. Zekiyian, Venezia 1984, 84-106.

doznawało prześladowań wskutek sięgających tu również dekretów Dioklecjana, posiadało swoich biskupów i męczenników oraz własne miejsca kultu, a także pierwsze załączki monastycyzmu. Mimo jednak, iż wielu poważnych badaczy przyjmuje wcześniejszą, choć różnorodną datę oficjalnego chrztu Armenii⁵², do czego również nawiązuje zgodnie z wczesnośredniowieczną tradycją wyrażoną w XI-wiecznej inskrypcji z katedry w Ani ostatnia wizyta w Armenii Jana Pawła II, to wydaje się „mało prawdopodobne – jak chyba słusznie zauważa K. Stopka – by wasal cesarstwa ogłaszał chrześcijaństwo religią panującą”, gdy wokół jeszcze obowiązywały dekrety prześladowcze⁵³. Agatangelos w przytoczonej niżej relacji nie zadowolona się krótkim stwierdzeniem samego faktu, ale opisuje bezpośrednie przygotowanie do chrztu, sam chrzest królewskiego dworu w rzece Eufkrat, a także następującą po tym wydarzeniu ewangelizację nowo ochrzczonego kraju przez św. Grzegorza Oświeciciela i króla Tyrydatesa.

PRZEKŁAD*

[...] Spełniwszy więc wzajemnie duchowe pragnienie i okrzepłszy jeszcze bardziej w wierze, z tym większą gorliwością podjęli dalsze działania. Święty Grzegorz, wedle swojego zwyczaju, oddał się gorliwie nieustannemu nauczaniu, a wykładając i pouczając za pełną zgodą najpobożniejszego króla Tyryda-

⁵¹ Por. M. Starowieyski, *Apokryficzna korespondencja króla Abgara z Chrystusem*, STV 15 (1977) nr 2, 177-200; *Doctrina Addai*, tłum. W. Witakowski, STV 22 (1984) 181-213.

⁵² Por. Stopka, dz. cyt., s. 25, n. 51; np. M.L. Chaumont (*Recherches*, s. 159-163) nawrócenie króla datuje na czas między abdykacją Dioklecjana (1 V 305), a wyprawą Maksymina (r. 311/312); R. Klein (*Constantius II und die christliche Kirche*, Darmstadt 1977, 170-173) proponuje rok 312; E.V. Gulbenkian (*The Date of King Trdat's Conversion*, „Handes Amsorya” 105: 1991, 84) przyjmuje lata 305-306; E. Kettenhofen, (*Tiridat und die Inschrift von Paikuli*, Wiesbaden 1995, 81-91, 101-102, 123) opowiada się za rokiem 313 lub 314, sprzeciwiając się ostro, że to nawrócenie dokonało się za Dioklecjana lub zaraz po jego ustąpieniu (s. 163), według zaś chronologii Mojżesza z Chorenu (*History of the Armenians*, s. 131) miało ono przypaść na rok 303/304; za jeszcze wcześniejszą datą – rokiem 294, opowiada się B. Mac Dermot (*The Conversion of Armenia in 294 A.D.*, s. 338). D. Próchniak (*Początki Kościoła Armenińskiego*, s. 43, n. 28) nie podaje konkretnej daty, przypominając, że jeszcze wcześniejszą, bo rok 288, proponuje N. Adontz (*L'Arménie à l'époque de Justinien*, Paris 1909, 513), idąc za francuskimi historykami J. Daniélou i H.I. Marrou (*Historia Kościoła*, t. 1, Warszawa 1984, 219), którzy podają jako okres chrystianizacji tego kraju lata 280-290. Podstawą zaś do przyjmowania daty 301, która stała się znów fundamentem ogłoszenia jubileuszu 1700-lecia chrześcijaństwa Armenii, jest wczesnośredniowieczna tradycja poświadczona w XI-wiecznej inskrypcji z katedry w Ani, która informuje, że w tym czasie uważano ten właśnie rok za datę chrztu Armenii, por. na ten temat: K.J. Basmadjian, *Les inscriptions arméniennes d'Ani, de Bagnair et de Marmochèn*, „Revue de l'Orient Chrétien” 22 (1920-1921) nr 9, s. 353; M. van Esbroeck, *Chronique Arménienne*, AnBol 80 (1962) 423-424; Stopka, dz. cyt., s. 8.

⁵³ Por. Stopka, dz. cyt., s. 25.

* Przekładu dokonano z wydanego przez G. Lafontaine'a krytycznego tekstu greckiego: *La version grecque ancienne du livre arménien d'Agathange*, Louvain-la-Neuve 1973, 318-325.

tesa⁵⁴ przekazywał Bożą naukę. Podporządkowali się mu w pełni, zgodnie z natchnieniem Bożym, zarówno król, jak i wojsko wraz z ludem całego kraju. Kiedy zaś wszyscy przyjęli wydane przez niego nakazy i wypełniali to, co im nakazał, wówczas polecił, aby dwór królewski wraz z wojskiem przez trzydzieści dni oddawał się postom i modlitwom, sam zaś zgodnie ze zwyczajem wraz ze swoimi ludźmi, którzy pozostawali z nim w jednomyślniej wspólnotcie, oddając się wśród łez praktykom ascetycznym, modlitwom, czuwaniom i błagalnym modłom okazywał nieustannie i wobec wszystkich smutny wyraz twarzy i nieprzerwanie wzdychał wspominając ciągle słowa natchnionego Proroka: „W nawróceniu i westchnieniach jest twoje ocalenie” (Iz 30, 15). W ten sposób trwał w umartwieniach dla wspólnego dobra, aby być dla wszystkich przewodnikiem zbawienia⁵⁵. Dlatego też wyświadczona mu została przez Boga, Stwórcę Wszechrzeczy, łaska ojcowskiej dobroci, aby dzięki udzielającej wielkich darów prawicy Chrystusa powołać na nowo do istnienia młode, wspaniałe szczepy, aby odrodziwszy wszystkich tak z wody i Ducha Świętego (J 3, 5), jak i z łona, a także udoskonalwszy, oczyściwszy i opieczętowawszy poprzez powtórne odrodzenie z Niebios ustanowił [ich] ludem Pańskim.

148. Położył tam także liczne fundamenty: wznosił kościoły, ocalałe zaś szczątki świętych złożył w Domu Pańskim⁵⁶ i w ten sposób w całej okolicy kładł fundamenty pod kościoły, wznosił ołtarze ofiarne i wybierał kapłanów, a wszyscy całym sercem dobrowolnie się nawracali oraz przystępowali do postów, modlitw i bojaźni Bożej. Wypełniwszy zaś post, w oznaczonym dniu, najpobożniejszy [Grzegorz] wziął wojsko, samego króla, królową Aschenę⁵⁷ i księżniczkę Kusaroduktę wraz z pozostałymi możnowładcami i o wschodzie słońca zeszli nad brzeg rzeki Eufrat, gdzie ochrzcił wszystkich razem w imię Ojca i Syna, i Ducha Świętego⁵⁸. Kiedy zaś lud wraz z królem wchodził w nurty

⁵⁴ Ogół badaczy przyjmuje, że chodzi tu o Tyrydatesa (Trdata) III (298-330), inni mniej liczni, że o panującego w tym właśnie czasie Tyrydatesa IV wykazując, że Tyrydates III panował w latach 287-298, por. C. Toumanoff, *The IIIrd Cent. Armenian Arsacids*, REArm NS 6 (1969) 239-281; R.H. Hewsens, *The successors of Tiridates the Great*, REArm NS 13 (1978-1979) 99-126; M. van Esbroeck, *Agathangelos*, RACH I 239.

⁵⁵ Chodzi o nakazane przez św. Grzegorza i króla dalsze i bliższe przygotowanie do chrztu zgodnie z tradycją najprawdopodobniej Kościoła syryjskiego, por. G. Winkler, *The History of Syriac prebaptismal anointing in the light of the earliest Armenian Sources*, OCA 205, Roma 1978, 317-324; też, *Das armenische Initiationsrituale. Entwicklungsgeschichte und liturgievergleichende Untersuchung der Quellen des 3. bis 10. Jahrhunderts*, OCA 217, Roma 1982; Ch. Renoux, *Initiation chrétienne*, t. 1: *Rituels arméniens du baptême*, Paris 1997; N.W. Pigulewska, *Kultura syryjska we wczesnym średniowieczu*, tłum. Cz. Mazur, Warszawa 1989, 145; Stopka, dz. cyt., s. 39.

⁵⁶ Chodzi najprawdopodobniej o szczątki zamęczonego w Asztisztat za Dioklecjana biskupa Antenogenesa, które dołączone do otrzymanych od arcybiskupa Cezarei Kapadockiej relikwii św. Jana Chrzciciela złożył w zbudowanym specjalnie kościele, zob. niżej n. 17.

⁵⁷ Aschena, arm. Arszen – żona Tyrydatesa.

⁵⁸ O wiele dokładniej chrzest Tyrydatesa opisują inne wersje *Historii* Agatangelosa, na przykład arabska – że chrzest ten miał miejsce w Bagawan, że oprócz Tyrydatesa przyjęło go trzech

rzeki Eufrat, pojawił się niebывały i niezwykły znak od Boga: wody stanąwszy w miejscu, cofnęły się i ukazała się wielka światłość na podobieństwo świetlistego słupa nad wodami rzeki, a ponad słupem znak Pana. Jaśniała zaś do tego stopnia, że kryła i umniejszała nawet blask promieni słonecznych, a wylany przez świętego Grzegorza do rzeki olej katechumenów zbiegał się zewsząd w kierunku tych, którzy przystępowali do chrztu. Wszyscy zadziwieni, wznosili hymny na chwałę Bożą; pod wieczór znak ten przestał być widoczny, oni zaś powrócili do miasta.

149. Ochrzczonych w tym dniu wraz z królewskim wojskiem było ponad piętnaście tysięcy ludzi⁵⁹. Wychodzili [z wody] ślawiąc [Boga], w białych szatach⁶⁰, z psalmami i pieśniami religijnymi (Ef 5, 19), świecami i pochodniami, ciesząc się wielce, że doznali oświecenia i stali się równi Apostołom oraz, że dostąpili udziału w synostwie Ewangelii, tchnąc zaś wdzięczną wonią Chrystusa (Ef 5, 2; Flp 4, 18) przeszli do domu Pańskiego. Wówczas Arcybiskup, dopełniwszy stosownych ceremonii, udzielił tajemnicy Eucharystii, rozdzielając wśród wszystkich najświętsze Ciało oraz najcenniejszą i ożywiającą Krew Chrystusa Zbawiciela wszystkich (Rz 12, 1)⁶¹. Udzieliwszy zaś zaleconych przez Boga darów łaski pozostał tam jeszcze przez siedem dni, aby udzielać pociechy duchowej⁶². Podczas tych siedmiu dni zostali ochrzczeni z rozkazu króla liczni mężczyźni i kobiety wraz z dziećmi, [łącznie] ponad czterdzieści tysięcy. [Grzegorz] ustanowił też wspomnienie sprowadzonych męczenników, dla uczczenia wielkiego święta tzw. procesji (*diapompe*), która dawniej odbywała się ku czci fałszywych bożków, a od niedawna dla uczczenia pierwocin owoców, zwana [procesją] gościnności wobec bogów (*ksenodekton theon*), którą z radością urządzali w tym właśnie miejscu od najdawniejszych czasów w dniu wypełnienia roku⁶³. Święty wyznaczył więc ten sam dzień, aby zebrawszy się świętować

królów: król Abchazów, król Gruzynów i król Albanów, por. Va i jej przekład łaciński pt. *Martyrium sanctorum Gregorii et Gaianae* 152-155 (p. 134, 7-15), w: Garitte, *Documents pour l'étude du livre d'Agathange*, s. 99-100.

⁵⁹ Inne wersje *Historii* Agatangelosa podają różne liczby ochrzczonych, np. wersja grecka (Vg) i idąca za nią wersja arabska (Va) podają liczbę 37 tysięcy, a pierwotna wersja armeńska nawet „więcej niż 4 miliony”. W jednym i drugim przypadku liczby te zdają się być wysoce przesadzone.

⁶⁰ Neofitów ubierano po chrzcie w białe szaty, które nosili przez cały tydzień („biały tydzień”).

⁶¹ Tuż po chrzcie udzielano neofitom Komunii św. pod dwoma postaciami.

⁶² Podczas tych 7 dni św. Grzegorz głosił prawdopodobnie katechezy mistagogiczne.

⁶³ Pierwotna wersja armeńska *Historii* Agatangelosa (Aa 836, 1) opisuje festiwal Hiwrenkal Vanatur (gościnnych bogów) podając nawet imię Amanora, bożka pochodzenia perskiego. Święto Amanora lub „Nowego Roku” obchodzone było na początku nowego roku, tj. pierwszego dnia miesiąca Navassard (11 VIII) i trwało 6 dni. Według Mojżesza z Chorenu (II 66) ustanowione było przez Wagharszaga (Walarsza). Pobożni pielgrzymi przychodzący na nie ze wszystkich stron Armenii, zatrzymywali się wokół świątyni w Bagawan, gdzie otrzymywali azyl i uczestniczyli w owocach ofiar.

dzień męczeństwa Jana Chrzciciela i męczennika Athenogenesa⁶⁴ w tej samej miejscowości Bagawan⁶⁵, w której Święty, wprowadzając w czyn naukę [Chrystusa], napenił także napomnieniem duchowym tych, którzy się zebrali, a rozwinąwszy je szerzej, udzielił wszystkim błogosławieństwa.

150. Potem zaś, udając się ku wszystkim granicom Wielkiej Armenii, wznosił kościoły we wszystkich prowincjach, regionach i częściach, w miastach i miasteczkach, okręgach wiejskich, zaułkach i wioskach. Podobnie także i król na całym terytorium podlegającym jego władzy wyznaczał po cztery miary gruntu⁶⁶ na wsiach, a w miasteczkach po siedem miar na utrzymanie kapłana, aby ofiarowywał Panu pierwociny. A ustanawiając [ich] we wszystkich miejscach, nakazał czcić jedynie Pana Boga, który stworzył niebo i ziemię. Rozkazał też, aby było więcej słuzebników i składających ofiary Bogu: jednego kapłana do każdego ołtarza ofiarnego w każdym kościele. Tych zaś wybierał sam Arcybiskup w celu gromadzenia ludu, polecając im jak najpobojniej zarządzać i oświecać owczarnię Pana. Potem zaś przekonał króla, aby w każdej prowincji i miejscu, we wszystkich częściach [kraju] gromadzono dzieci dla ich kształcenia, cywilizując to, co dzikie, nieurodzące i nieokrzeseane. Ten zaś czynił to, wrzucając ich do tygla wychowania duchowego i miłości, chcąc ich oczyścić oraz zetrzeć rdzę, brud i smród demonów. W ten sposób odrywał ich dusze od złudnych, odziedziczonych po ojcach kultów tak, aby sami mogli powiedzieć: „zapomniałem o moim narodzie i domu mego ojca” (Ps 44, 11).

151. Król Tyrydates nakazał więc w różnych miejscach w granicach Armenii podlegających jego władzy tworzyć liczne grupy dzieci ze wsi i prowincji, aby je wychowywać, postawiwszy na ich czele nauczycieli duchowych. Szczególnemu kształceniu poddał zaś grupę dzieci pogańskich kapłanów, a zgromadziwszy ich w wybranych miejscach, polecił im przekazać odpowiednie wykształcenie⁶⁷; wychowanków kierował do dwóch miejscowości tak, aby jednych kształcił

⁶⁴ Atenogenes, wiejski biskup Małej Armenii, umęczony za Dioklecjana ok. 302-305 roku w okolicach Sebasty, prawdopodobnie w Bagawan, według św. Bazylego (*De Spiritu Sancto* 29, 73) po powierzeniu swym uczniom hymnu, w którym wyznawał bóstwo Ducha Świętego, został spalony żywcem, według zaś *Martyrologium Hieronymianum* i tekstu syryjskiego – został ścięty mieczem. Św. Grzegorz Oświeciciel przeniósł jego relikwie wraz z dołączonymi, przywiezionymi z Cezarei Kapadockiej, relikwiami św. Jana Chrzciciela do Bagawan w Asztisztat, gdzie na ruinach zburzonej pogańskiej świątyni bożka Vahagna wznosił im sanktuarium ustanawiając wspomnienie ku ich czci na 16 października i zastępując nim stare pogańskie święto rolnicze (11 VIII) bogów gościnnych (*deorum hospitalium*) Vanatura i Amanora. Martyrologia syryjskie i hieronimiańskie wspominają Atenogenesa 24 VII, a przekazy hagiograficzne 17 VII, por. ASS Julii IV 1867, 216-219; M.V. Brandi, BS I 562-563; J. Muyltermans, DHGE V 44-46. Później w tej miejscowości obchodzić się będzie również wspomnienie św. Gajany.

⁶⁵ W innej wersji greckiej (Vg 163) i zależnej od niej wersji arabskiej (Va 151) jest Βαγαβάνους = Bagawan, wspomniana wyżej miejscowość, gdzie Grzegorz zbudował kościół, i w pobliżu której ochrzcił króla Tyrydatesa oraz jego dwór.

⁶⁶ W oryginale arm. „arurai” = grec. ἄρουρα – miara równa powierzchni 2756 m².

⁶⁷ Oryginał armeński (Aa 840) zaznacza, że król wyznaczył dla nich nawet roczne stypendium.

w języku syryjskim, a innych w greckim. Dzięki temu ludzie, którzy mieli umysły dzikie, żyli niedbale i postępowali jak bydłota, stawali się wkrótce znawcami prorocत्व, uczniami nauki apostołskiej i dziedzicami przepowiadania ewangelicznego. W ten sposób, po wyłożeniu całej tradycji Bożej, wykazywał, że pod żadnym względem nie mają już braków. Arcybiskup zaś udał się najpierw do prowincji Ararat i miasta Waleroktiste⁶⁸, gdzie miała początek kara Boża, gdzie ustawił symbol [krzyż] Pana, i gdzie zostali pogrzebani po śmierci męczennicy Boży. Wzniósł tam więc ołtarz Boży na miejscu [ich] pochówku oraz otoczył murem miejsce przeznaczone na dom Boży, które mu przedtem zostało wskazane poprzez wizję.

152. W ten sposób także na miejscu zburzonych wcześniej świątyń [pogańskich] zarówno w mieście Artaszat⁶⁹, jak i w pozostałych miejscowościach, wsiach i regionach, pomnażał liczbę kościołów i ustanawiał kapłanów. Uczyniłszy zaś wszystkich wyznawcami krzyża i Ducha, powierzył [ich] Bogu. Prowadził też w całym kraju armeńskim, wzdłuż i wszerz, dzieło ewangelizacji, począwszy od miasta Satalów⁷⁰, po kraj Chaltów i Kalarsów, po granice Masachutów, Hunów, bramy Alanów i tereny Kaspiów aż po miasto Fatakarane [należące do] królestwa Armenii; od miasta Amidenów⁷¹ aż do Nisibis wzdłuż granic Asyryjczyków aż po ziemię Norsiraków i Korduitów, silnie umocniony kraj Medów i [kraj] władcy z domu Machurtów, aż do Atrapataki, co w języku perskim oznacza „kraj ognia”, szerzył przepowiadanie ewangeliczne latem i zimą, dniem i nocą, nieustrudzony w swojej apostołskiej wędrówce i niósł pokój na swym szlaku, a głosząc nieustraszenie królom, władcom i ludom przynoszące powszechne zbawienie Imię Pana, czynił chrześcijańską każdą duszę.

153. Dla wielu też uwięzionych i trzymanych pod strażą przez tyranów stał się zwiastunem wyzwolenia, uwalniając ich z rąk tamtych władzą zamieszkującej w nim mocy Chrystusa. Uwolniwszy zaś wielu od niesprawiedliwych wyroków stał się pocieszeniem dla tych, którzy się smucą i są ludźmi małego ducha, a poprzez Bożą naukę wzbudzał w każdej duszy oczekiwaną nadzieję objawienia się wielkiego Boga i naszego Zbawiciela Jezusa Chrystusa. W ten więc sposób przemieniwszy wszystkich, wyprowadził ich z dawnych tradycji do znajomości prawdziwego Boga. A czyniąc niektórych mnichami osadził ich niezliczone rzesze w miejscach niezamieszkałych, wsiach i miasteczkach, jako odciętych od świata mieszkańców gór, równin i jaskiń. Przyjmował także niektórych spośród synów pogańskich kapłanów, nakazywał stawiać ich przed swoje oblicze, a napelniając ich gorliwością nauki duchowej, nakazywał im żyć w bojaźni [Bożej]; tych zaś spośród nich, których uznał za godnych biskupstwa, wyświęcał

⁶⁸ Oryginał armeński (Aa 841) Agatangelosa ma tu nazwę Wagharszabad.

⁶⁹ Miejscowość, gdzie Grzegorz został wrzucony do studni, a potem Tyrydates zburzył świątynie Artemidy i wyrocnie Apollina; Grzegorz założył tu biskupstwo.

⁷⁰ Satala – miasto Małej Armenii na północnym odgałęzieniu Eufratu, dziś miasto Erzinga.

⁷¹ Dziś Džerbekr.

przez nałożenie rąk. Jako pierwszy został w ten sposób wyświęcony Albinos⁷², który sprawował władzę nad okolicami rzeki Eufrat. Drugi Euthalios⁷³, ustanowiony został pasterzem na terenach Basenów. Trzecim [był] Bassos⁷⁴, czwartym Mojżesz⁷⁵, piątym Euzebiusz⁷⁶, szóstym Jan⁷⁷, siódmym Agapiusz⁷⁸, ósmym Artios⁷⁹, dziewiątym Arsukes⁸⁰, dziesiątym Antioch⁸¹. Oni to zostali wybrani spośród synów [pogańskich] kapłanów, aby być biskupami w różnych częściach [kraju] po to, aby nieść słowo [Boże] dla jego powiększenia. Imiona zaś pozostałych są niezrozumiałe, nawet gdyby ktoś chciał je odczytać.

Przekładu z języka greckiego dokonał
Robert Sawa, KUL
wstępem i komentarzem opatrzył
ks. Stanisław Longosz, KUL

B. MĘCZEŃSTWO ŚWIĘTEJ RYPSYMY (Agathangelos, Ag 59-88 = Aa 137-210)

WSTĘP

Długą listę armeńskich bohaterów, którzy oddali swe życie za Chrystusa, otwiera św. Rypsima [arm. Hripsime] i jej towarzyszki, umęczone na początku IV wieku⁸². Ich męczeństwo i kult stały się, jak się wyraził Ukstanes z Sebasty,

⁷² Biskup Bagrewandu. Agatangelos wymienia tu 10 konsekrowanych przez Grzegorza biskupów, których stolice wymienione przez niego nie zawsze łatwo jest dziś zidentyfikować, por. B. Harutyunyan, *Die Diözesan-Gliederung der Armenischen Kirche im Zeitalter Gregors des Erleuchteters*, w: *Die Christianisierung des Kaukasus*, hrsg. W. Seibt, Wien 2002, 81-94; M.K. Krikorian, *Addendum zur Diözesan-Gliederung Armeniens im IV. Jahrhundert*, tamże, s. 95-98.

⁷³ Euthalios – biskup Basean.

⁷⁴ Bassos (Bassios) – biskup Kotayk.

⁷⁵ Mojżesz – biskup Dergan.

⁷⁶ Euzebiusz – biskup Daranali.

⁷⁷ Jan – biskup Karin.

⁷⁸ Agapiusz – biskup Sper.

⁷⁹ Artios (Artithas) – biskup Malchadzan.

⁸⁰ Arsukes (Arsukas) – biskup Szirak.

⁸¹ Antioch – biskup Korduene.

⁸² Por. bibliografię na ich temat: P. Ananian, *La data e le circostanze della consecrazione di S. Gregorio Illuminatore*, „Le Muséon” 74 (1961) 346-349 (Data del martirio delle Hripsimiane); tenże, *Ripsima, Gaiana e compagne*, BS XI, Roma 1968, 206-212; E. Cerulli, *La letteratura etiopica*, Firenze 1968, 212-220; tenże, *L'Oriente Cristiano nell'unità delle sue tradizioni*, w: *L'Oriente*